

А.А. СЕМЁНОВНИНГ ПОМИР ВА УНИНГ АҲОЛИСИНИ ЎРГАНИШГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ.

Кенжаева Наргиза Соатмуминовна,

*Чирчиқ давлат педагогика университети тузилмасидаги Қатагон
қурбонлари хотираси музейи директори, тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори, доцент, kenjaeva82@inbox.ru*

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола XX аср бошидаги рус шарқшуноси А.А. Семеновнинг Помир ва Помиролди аҳолиси маънавий маданиятини тадқиқ этишига қўшган ҳиссасини таҳлил қилишга бағишланган. Ишда минтақанинг тарихий изоляцияси туфайли узоқ вақт давомида ташиқи тадқиқотчилар учун номаълум бўлиб келган ўзига хос диний оқим – Помир исмоилийлигининг илмий кашф этилиши жараёни кўриб чиқилади. А.А. Семёнов тадқиқотлари исломгача бўлган эътиқодлар қолдиқлари ва жонларнинг кўчиб юриши ҳақидаги тасаввурларни ўзида сақлаб қолган ҳамда Носир Хусравнинг ортодоксал матнларига зид келувчи “халқчил” исмоилийликнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериши имконини берди. Шунингдек, мақолада помирликларнинг турмуш тарзи ва урф-одатларини империя илмий билими ва ўша даврда оммабоп бўлган антропологик назариялар призмаси орқали тасвирлаган.

Калит сўзлар: *Помир, маънавий маданият, Помир исмоилийлиги, рус шарқшунос, А.А. Семёнов, этнография, диний эътиқодлар, тарихшунослик, Носир Хусрав, исломишунослик.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу вклада российского востоковеда начала XX века А.А. Семенова в исследование духовной культуры населения Памира и Припамирья. В работе рассматривается процесс научного открытия памирского исмаилизма — уникального религиозного течения, которое в силу исторической изоляции региона долгое время оставалось неизвестным для внешних исследователей. Труды А.А. Семенова позволили выявить специфические черты «народного» исмаилизма, сохранившего в себе пережитки доисламских верований, представления о переселении душ и во многом противоречившего ортодоксальным текстам Насира Хосрова. В статье также анализируется то, как уклад жизни и обычаи памирцев

описывались сквозь призму имперского научного знания и популярных в тот период антропологических теорий.

Ключевые слова: Памир, духовная культура, памирский исмаилизм, российский востоковед, А.А. Семенов, этнография, религиозные верования, историография, Насир Хосров, исламоведение.

ABSTRACT

This article is devoted to the analysis of the contribution of the early 20th-century Russian Orientalist A.A. Semenov to the study of the spiritual culture of the population of the Pamir and Cis-Pamir regions. The paper examines the process of the scientific discovery of Pamir Ismailiism — a unique religious movement that, due to the historical isolation of the region, long remained unknown to external researchers. The works of A.A. Semenov allowed for the identification of the specific features of «folk» Ismailiism, which preserved remnants of pre-islamic beliefs, concepts of the transmigration of souls, and in many ways contradicted the orthodox texts of Nasir Khusraw. The article also analyzes how the way of life and customs of the Pamir peoples were described through the prism of imperial scientific knowledge and the anthropological theories popular during that period.

Keywords: Pamir, spiritual culture, Pamir Ismailiism, Russian Orientalist, A.A. Semenov, ethnography, religious beliefs, historiography, Nasir Khusraw, Islamic studies.

КИРИШ

Россия империяси Марказий Осиёда ўз хукмронлигини ўрнатганидан кейин, Помир худуди географик, этнографик жиҳатдан ҳам мутлақо ўрганилмаган ўлка эди. Помир аҳолисини этнографик жиҳатдан ўрганиш масаласига тўхталадиган бўлсак, мазкур ҳудудларни этнографик ўрганиш борасидаги илк қадамлар йирик географик кашфиётлар билан бир вақтга тўғри келди. Бу ўрганишлар мутахассис этнографлар томонидан эмас, балки географлар, ботаниклар, зоологлар ёки ҳукумат томонидан янги қўшиб олинган ўлкага юборилган зобитлар ва амалдорлар томонидан амалга оширилди. Ушбу олимларнинг ишларидаги географик маълумотлар эпизодик характерга эга бўлиб, минтақа бўйича тарқоқ маълумотлардан иборат эди. XX аср бошларига келиб, А.А. Бобринский, А.А. Семёнов, А.Е. Снесарев ва бошқа илмий ходимлар томонидан махсус тўпланган этнографик дала материаллари асосида помирликлар ва уларнинг ижтимоий ҳаёти ҳақидаги илк тадқиқотлар пайдо бўла бошлади.

Маълумки, ҳар қандай халқ маънавий маданиятининг муҳим таркибий қисми унинг диний тасаввурлари ва эътиқодларидир. Бу борада Помир аҳолисининг диний қарашлари сезиларли даражада ўзига хослиги билан ажралиб турарди, чунки Марказий Осиёнинг қолган қисмида суннийлик устувор бўлган бир пайтда, бу ерда ислоннинг исмоилийлик таълимоти кенг тарқалган эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

А.А. Семёновнинг тадқиқотлари ва фаолияти бир қатор нашрларда, жумладан, Б.А. Литвинский ва Н.М. Акрамов [7], Б.В. Лунин [8] ишларида, шунингдек, яқинда чоп этилган унга бағишланган махсус мақолалар тўпламида [3] кўриб чиқилган. Шунингдек, В.В. Бартольд [2], Г.Н. Чабров [25; 26], А.И. Кормилицин [5] ва бошқаларнинг ишларини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Асосий воқеаларни таҳлил қилиш жараёнида биз тарихий тадқиқот усулларининг бир қанча методларидан фойдаландик, улар ушбу муаммони чуқур ўрганишга ва асосли хулосалар чиқаришга ёрдам берди. Тарихий-қийёсий методдан фойдаланиш нафақат Помир ва унинг аҳолисини ўрганиш жараёнини, балки бу тадқиқотларнинг замирида ётган омилларни ҳам батафсил ёритиш имконини берди.

Тарихий-тизимли метод — тизимли ёндашув тамойиллари амалга ошириладиган тарихий тадқиқотларнинг асосий методларидан биридир. Ушбу метод ўтмишдаги объектлар ва ҳодисаларни яхлит тарихий тизим сифатида ўрганишга йўналтирилган бўлиб, уларнинг тузилиши ва функциялари, ички ва ташқи алоқалари, шунингдек, динамик ўзгаришлари (генезиси) таҳлил қилинди. Дедуктив метод орқали муаммонинг қўйилиши, маълумотлар йиғиш, гипотезани шакллантириш, уни текшириш, натижаларни ўрганиш ва хулосаларга келиш жараёнлари амалга оширилди.

МУҲОКАМА

Узоқ вақт давомида Помир ва унга туташ минтақалар хусусида шунингдек, мазкур минтақада истиқомат қилиб келган исмоилийлар жамоаси ҳақида деярли ҳеч нарса маълум эмас эди. Бунинг сабаби шундаки, бу ерда яшовчи исмоилийлар “бегоналар киришини истамаган ҳолда, тарихий жиҳатдан бошқа исмоилий жамоаларидан ажралган ҳолда яшаганлар” [4, С. 210.].

Исмоилийлар жамоасини ўрганиш ишларини рус шарқшунос олими — Александр Александрович Семёнов (1873–1958) бўлиб, кўплаб янги ва қизиқарли маълумотларни беради.

А.А. Семёнов 1900 йилда Лазарев шарқ тиллари институтини биринчи даражали диплом билан (“учта шарқ тилини биладиган ориенталист”) тамомлади. Академик И.Ю. Крачковскийнинг таъкидлашича, 1900 йилги битирувчилар орасида “Ўрта Осиё тарихининг йирик билимдони, эроншунос, исмоилийлар тарихи бўйича биринчи мутахассис А.А. Семёновни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим...” [6, С. 170.].

А.А. Семёнов талабалик йилларидаёқ Ўрта Осиё халқлари тарихи, тиллари ва турмуш тарзини ўрганишга катта қизиқиш билдирган. Масалан, у 1898 йилда Москва университети қошидаги Табиатшунослик, антропология ва этнография жамияти томонидан ташкил этилган Ўрта Осиё экспедициясида иштирок этди. А.А. Бобринский раҳбарлигидаги мазкур экспедиция Зарафшон ва Ванж юқори оқимида антропологик, зоологик ва метеорологик тадқиқотларни олиб борди. Ўрта Осиёга бир неча бор саёҳат ва экспедицияларини уюштирган А.А. Семенов, “тилшунослик ва этнографияга оид фундаментал асарларини яратди ва бу ишлари учун Москва университети қошидаги Табиатшунослик, антропология ва этнография ҳаваскорлар жамиятининг олтин медали билан тақдирланди” [8, С. 299.].

Ўша давр адабиётларида Ўрта Осиёнинг тоғли ҳудудлари, айниқса Зарафшоннинг юқори қисми, Қоратегин, Дарвоз ва Помир тарихи жуда кам ёритилган эди. 1903 йилда А.А. Семёнов томонидан “Зарафшон тоғлари, Қоратегин ва Дарвоз этнографик очерки” ёзилди. Ушбу асар ҳозирги Тожикистоннинг тоғли ҳудудлари аҳолиси тарихи ва этнографиясини ёритишда муҳим роль ўйнади. Унда минтақа аҳолисининг турмуш тарзи, машғулоти, ҳунармандчилиги ва диний эътиқодлари батафсил ёритилган бўлиб, шунингдек, халқ ижодиёти ёдгорликларига оид материаллар ҳам ўрин олган.

1912 йилда А.А. Семёнов “Ислом олами” журналида “Шуғнон исмоилийларининг диний эътиқодларига доир” номли мақоласи эълон қилинди [10]. Ушбу тадқиқот ишда муаллиф А.А. Бобринский тўплаган маълумотлардан фарқ қилувчи кўплаб қизиқарли тафсилотларни келтиради. Хусусан, А.А. Семёнов исмоилийлар жамоаси нафақат Афғонистон ва Ҳиндистонда, балки Қашқар ва Тибетда ҳам мавжуд деган хулосага келди. Муаллиф исмоилийларнинг эътиқоди асосларини ва илк бор уларнинг баъзи маросимларини баён қилиб беради. Шунинг таъкидлаш жоизки, А.А. Семёнов дала тадқиқотлари ва оғзаки тўплаган маълумотларини бевосита исмоилий руҳонийларидан олмаганлиги боис, мақолада расмий “китобий” талқин эмас,

балки биринчи навбатда “халқчил исмоилийлик” ўз аксини топганлигини муаллифнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлайди [10, С. 523.].

А.А. Семёнов Помир исмоилийлари таълимотининг турли жиҳатларига тўхталар экан, атрофимиздаги олам қандай яратилган ва унинг асоси нимадан иборат эканлиги каби масалаларга тўхталиб ўтади [10, С. 534-542.].

Шунингдек, муаллиф руҳонийлар институти ва уларнинг оддий исмоилийлар ҳаётидаги мақоми, шунингдек, Помир аҳолиси ўртасида кенг тарқалган демонологик тасаввурлар ҳақида қатор қизиқарли маълумотларни келтиради. Бу маълумотлар Помир исмоилийлари орасида исломгача бўлган эътиқодларнинг қолдиқлари сақланиб қолганлигини яққол намоёиш этади.

1915 йилда А.А. Семёновнинг Помир исмоилийлари орасида машҳур бўлган икки йирик мусулмон мутафаккири – Жалолиддин Румий ва Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган иккита мақоласи эълон қилинди [12]. Муаллиф ушбу шахслар таржимаи ҳолининг умуммусулмон дунёсида қабул қилинган анъанавий вариантларидан тубдан фарқ қилувчи маҳаллий (помирча) талқинларини тақдим этади. Мазкур тадқиқотлар исмоилийлик ва тасаввуф ўртасидаги узвий алоқадорликни ўрганишда муҳим ва қимматли манба ҳисобланади.

1915–1916 йилларда А.А. Семёнов Шуғнонда бўлган вақтида қўлёзма манбаларни тўплашда катта фаоллик кўрсатди. Натижада диний ва дунёвий мазмундаги насрий ҳамда шеърый асарлардан иборат ноёб исмоилий қўлёзмаларининг жуда қимматли тўпламини йиғди. Шарқшунос олим А.В. Станишевский (Азиз Ниалло) таъкидлаганидек, А.А. Семёнов “бу соҳада тинимсиз изланишлар олиб борган ва катта меҳнат қилган” [19, С. 228.]. Мазкур ажойиб тўплам билан 1916 йилда В.В. Бартольд томонидан атрофлича ўрганилган бўлса [1, С. 1239.], 1918 йилда А.А. Семёнов уни Осиё музейи фондига топширган [20]. Ушбу манбаларнинг тўққизтаси муаллиф томонидан тавсифланган ва илмий муомалага киритилган [11].

1917 йилдан кейин ҳам А.А. Семёнов исмоилийликни тадқиқ этиш соҳасидаги ишларини давом эттирди. 1923 йилдан 1926 йилгача бўлган даврда у Бадахшон ва Помирда исмоилийлик тарқалишининг асосчиси ҳисобланган буюк тожик-форс шоири ва машҳур исмоилий арбоби Носир Хусравнинг “Важҳи дин” (“Имон юзи”) асарининг алоҳида боблари таржимаси ва баёнини ўз ичига олган қатор тадқиқотларни эълон қилди [16; 17; 13; 15].

1926 йилда унинг “Помир исмоилийлиги догматикасига доир” номли иши нашр этилди. Унда Носир Хусравнинг “Важҳи дин” асари XI бобининг таржимаси ва унга А.А. Семёнов томонидан ёзилган сўзбоши ўрин олган.

А.А. Семёновнинг қайд этишича, “Важҳи дин” китоби Помир ва Ўрта Осиё исмоилийлари орасида энг оммабоп бўлиб, уни пирлар ва уларнинг ноиблари қўлланма сифатида мутолаа қиладилар. Кўпинча ушбу китобнинг “Ла илаҳа иллаллоҳ шаҳодатининг ифодаси ҳақида” деб номланган ўн биринчи боби исмоилийлик ақидаларини ўз ичига олганлиги боис, алоҳида аҳамият касб этади. Муаллифнинг таъкидлашича, ушбу боб моҳиятига кўра ислом билан умумийликка эга бўлмаган исмоилийлик ўзининг диний ва сиёсий идеалларини мусулмончиликнинг ташқи қобиғи остида қанчалик усталик билан яширганига ёрқин мисол бўла олади. А.А. Семёновнинг фикрича, исмоилийлик асосчилари халқ қалбини ўз дини орқали забт этишдек мураккаб муаммони моҳирона хал қилганлар, аммо бунда динни давр имомига чексиз итоат этишни талаб қиладиган бошқа маънода талқин этганлар [15, С. 4.]. Шу сабабли исмоилийлик таълимотида, “кимки ўз даври имомини танитай вафот этса, у жаҳолият даврида (яъни исломдан олдинги даврда) вафот этган ҳисобланади; худди шунингдек, кимки имом олдидаги мажбуриятларини бажармай вафот этса ҳам, у жаҳолият давридагидек вафот этган ҳисобланади” деган ақида марказий ўрин тутди [9, С. 167.]. Шарқий исмоилийлик таълимотининг ғоявий раҳнамоси XI асрда имом ноиб унвонига эга бўлган, аммо амалда Қазвин яқинидаги Аламут қалъасида кудратли султон бўлган Ҳасан Саббоҳ эди. Ушбу таълимотнинг яна бир йирик намоёндаси машҳур шоир, файласуф ва илоҳиётчи Носир Хусрав бўлган. Унинг Юмғондаги мазори асрлар давомида нафақат Тожикистон ва Афғонистондан, балки Ҳиндистон, Эрон ва Хитойдан ҳам зиёратчиларнинг муқаддас қадамжоси ҳисобланади [16, С. 4.].

А.А. Семёнов таржимага асос қилиб олинган қўлёзмалар ҳақида қисқача маълумот берганидан сўнг, “Имон чехраси” (“Важҳи дин”) китобининг XI боби тўлиқ таржимасини беради.

У “Шарқий исмоилийликда Қуръонга қараш” номли асарида ислом динининг энг муҳим манбаси бўлган Қуръонга муносабати ва унинг таълимоти маъноларини талқин қилиш масаласини таҳлил қилади. Зеро, исмоилийлик таълимотига кўра, ҳарф ва сўзларнинг бирикиши тимсоллар ва жисмларнинг бирикишига зид қўйилади; алоҳида ҳарфлар сўз бирикмаларига нисбатан, худди алоҳида элементлар жисмлар бирикмасига нисбат берилганидек қаралади ва оламдаги ҳар бир ҳарфга, жонларда у ёки бу хусусият тарқалгани каби, ўзининг зиддияти, махсус хусусияти ва таъсири мос келади [9, С. 170.]. Бундай мулоҳазалар исмоилийларнинг “Имон чехраси” китобининг XI бобида берилган.

Муаллиф исмоилийларнинг ушбу таълимотини кўрсатиб ўтар экан, бу қарашлар “анъанавий мусулмончиликнинг қотиб қолган шаклларида шу қадар узоқ ва мослашувчанки, улар давр ва шароит талабларига қараб осонгина ўзгариши мумкин”лигини қайд этади [13, С. 60.]. Бундан сўнг муаллиф Носир Хусравнинг юқорида тилга олинган асаридан “Қуръон ҳақида, унга оид далиллар ва унинг ботиний маъноси талқини ҳақида”ги IX боб таржимасини келтиради. Унда моддий олам мавжудлигининг мустаҳкамлиги “ақл далиллари” билан исботланган.

Оламдаги энг мукамал мавжудот инсондир, “оламнинг намоён бўлувчи ибтидоси эса Яхлиб борлиқ рухидир яъни Куллий жондир – кейинроқ пайдо бўлган инсон жонлари унинг зарралари ҳисобланади” [13, С. 62-63.]. Инсониятнинг нажоти Қуръонда, оламнинг нажоти эса инсониятдадир, демак, оламнинг мавжудлик барқарорлиги ва нажоти Худонинг каломи бўлган Қуръондадир, деган хулоса қилинади. Аммо илоҳий амрлар Қуръонда икки турда ифодаланган: амалларни бажариш ва уларнинг ботиний маъносини англаш. Бундан келиб чиқадики, Қуръонни фақат унинг таълимотига мувофиқ иш тутадиган ва ўз амалларининг маъносини англайдиган кишигина тўлиқ англаб етган бўлади [13, С. 65.]. Кейинроқ Носир Хусрав Қуръондаги алоҳида ҳарф ва сўзларнинг маъносини очиқ беради ва уларнинг “ҳақиқий маъноси”ни талқин қилади.

Бошқа иккита асарида – “Носир Хусрав маънавий ва моддий олам ҳақида” ҳамда “Помир исмоилийлари ва Носир Хусрав таълимотида жоннинг кўчиб юриши ҳақидаги қарама-қаршиликлар”да А.А. Семёнов Помир исмоилийлари таълимоти ва унинг Носир Хусрав асарларида қайд этилган исмоилийлик таълимотидан фарқи ҳақида қизиқарли маълумотларни келтиради. Хусусан, ортодоксал исмоилийликдан фарқли ўлароқ, Помир исмоилийлари таълимотида жонларнинг кўчиб юриши (танадан танага ўтиши) ҳақидаги тасаввурлар мавжуд бўлиб, бу Носир Хусрав таълимотига мутлақо зиддир [17, С. 110-116.].

А.А. Семёнов яна иккита исмоилий таълимотига оид асарларнинг таржимасини нашр эттирган. Булар “Алининг илоҳий сифатларига бағишланган исмоилий қасидаси” ва “Илоҳийлаштирилган Алига бағишланган исмоилий мадҳияси” бўлиб, ушбу иккала асар ҳам битта қўлёзмада мажмуасидан ўрин олган. “Мадҳия” муаллифи “Фидоий” адабий таҳаллуси билан ижод қилган замонавий исмоилий олими ҳисобланади. Форс тилида ёзилган “Исмоилийлик тарихи” асарининг муаллифи бўлган ушбу

шахс Оғохон III нинг илмий-диний доирасига мансуб бўлган. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Зайн ал Обидин Хуросонийдир.

“Мадҳия” Хоки Хуросоний қаламига мансуб “Қасида”дан ғоявий ва мазмун жиҳатидан сезиларли даражада фарқ қилади. Диний-жамоавий адабиёт намунаси бўлган “Қасида”да Али деб аталувчи илоҳнинг ердаги барча зуҳурлари кетма-кетлиги баён этилибгина қолмай, балки уларда мужассамланган илоҳ Алининг ташувчилари сифатида барча исмоилий имомлари ҳам санаб ўтилган. Шундай қилиб, “Қасида”да исмоилийликнинг дин сифатидаги ўзига хос қисқача баёни ўз аксини топган. [14, С. 52.].

“Мадҳия”га эса муаллиф биринчи навбатда исмоилий издошлари учун Алига бўлган муҳаббат, унга эътиқод ва чексиз садоқат келтирадиган маънавий ва моддий манфаатларни тасвирлайди. Асарнинг асосий қисмида Алининг болалиги тасвирланган бўлиб, унда азалий билимга эга бўлган, хусусиятлари икки мангу тирик пайғамбар – Хизр ва Илёснинг ҳайратланарли сифатларидан устун бўлган барча ерда ҳозир у нозир гўдакнинг қудрати тасвирланади. Илоҳийлаштирилган инсон сифатида намоён бўлувчи Алининг бу хусусиятларини А.А. Семёнов гностикларнинг демиурги, Александрия фалсафа мактабининг логоси ва христианликдаги “худонинг ўғли” сифатлари билан қиёслайди. Исмоилийлик таълимотига кўра, инсоният тарихининг ҳозирги даври Али сиймосида мужассамланган илоҳий мазмун даври, аниқроғи Алининг бир-бирининг ўрнини эгалловчи раҳнамо-имомларда доимий мужассамланиши давридир [14, С. 53-54.].

А.А. Семёновнинг исмоилийлик муаммосига бағишланган сўнгги йирик тадқиқоти Носир Хусравнинг “Рўшноинома” (“Нур китоби”) асарининг шу пайтгача номаълум бўлган Шуғнон исмоилийлари таҳририни нашр этишдир. Ушбу нашр А.А. Семёновнинг фанга қўшган салмоқли ҳиссасидир, чунки унгача маълум бўлган “Рўшноинома”нинг бешта рўйхати у келтирган матндан жуда катта фарқ қилади [18].

Шундай қилиб, Помир исмоилийлигини ўрганиш рус исломшунослигининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади, айниқса А.А. Семёновнинг ишлари исмоилийликни тадқиқ этишга беқиёс ҳисса қўшди ҳамда уни ўрганишни сифат жиҳатидан янги илмий босқичга кўтарди. Шу боис А.А. Семёнов асарларини ўрганиш ва улардан фойдаланиш нафақат Помир исмоилийлигини, балки ушбу ҳодисани яхлит ҳолда тадқиқ этишда улкан ёрдам бериши мумкин. Уларнинг ишлари бугунги кунда ҳам тарихчилар, файласуфлар ва диншунослар учун мазкур муаммо бўйича қимматли манба бўлиб хизмат қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестанский край летом 1916 г. // Известия Российской АН. 1916.
2. Бартольд В.В. Александр Александрович Семенов (Жизнеописание). // Изв. РАН. Сер. 6. 1918, № 14.
3. Вклад академика А.А. Семенова в изучение истории и культуры таджикского народа. Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 140-летию академика А.А. Семенова (Душанбе, 13 декабря 2014г.). Душанбе, 2014.
4. Дафтари Ф. Краткая история исма'илизма. Традиции мусульманской общины. М., 2004. С. 210.
5. Кормилицин А.И. Некоторые данные о трудах А. А. Семенова по выявлению и исследованию восточных рукописей. // Востоковедение. (Труды ТашГУ. Вып. 456.). Т., 1973.
6. Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. М. - Л., 1950.
7. Литвинский Б.А., Акрамов Н.М. Александр Александрович Семенов (Научно биографический очерк). М., 1971.
8. Лунин Б. В. Семенов А. А. // Советская археология. 1959, № 2.
9. Мухаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах. Введение, перевод и комментарии С. П. Прозорова. М., 1984. С., 167.
10. Семенов А. А. Из области религиозных верований шугнанских исмаилитов. // Мир Ислама. 1912, № 4. С. 534-542.
11. Семенов А. А. Описание исмаилитских рукописей собранных А.А. Семеновым. // Изв. Российской АН, сер. 4, т. XII, 1918.
12. Семенов А. А. Рассказ шугнанских исмаилитов о бухарском шейхе Бехуд-дине. // ЗВОРАО. т. XXII, 1915.
13. Семенов А.А. Взгляд на коран в восточном исмаилизме. // Иран. т. I. М., 1926.
14. Семенов А.А. Исмаилитский панегирик обожествленному Алию. Иран. Т. III. М., 1929.
15. Семенов А.А. К догматике памирского исмаилизма. Т., 1926.
16. Семенов А.А. Насыри-Хосров о мире духовном и материальном. // Сборник Туркестанского Восточного Института в честь проф. А.Е. Шмидта. Т., 1923.
17. Семенов А.А. Противоречия в учении о переселении душ у памирских исмаилитов и Насыр-и-Хосрова // Бюллетень САГУ. 1925, № 9.

18. Семенов А.А. Шугнанско-исмаилитская редакция «Книги света» Насир-и-Хосрова // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской АН. т. V. Л., 1930.
19. Станиневский А. В. Выступление. Материалы Первой всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте, 4 – 11 июня 1957 г. Т., 1958. С. 228.
20. Тихонов Д. И. Восточные рукописи Института востоковедения Академии наук СССР. // Ученые Записки Института Востоковедения. т. VI. М. – Л., 1953.